

Dretg da legislaziun e tschentaments

En il temp medieval tempriv stat la legislaziun en il territori dal Grischun odiern sut l'ensaina dal dretg retic e roman e vegn a partir dal 9avel tschientaner sut influenza germana/francona. Alura suonda la perioda dals tschentaments dals cumins, da las Lias e da las Terras subditas. A la Republica da las Trais Lias han ils cumins e las singulas lias be concedi in dretg da codificaziun minimal che sa limitava a singuls champs dal dretg public (ina vasta legislaziun chantunala dueva sa far valair pir en il decurs dal 19avel tschientaner). Malgrà quai èn er ils cumins restads durant il temp modern tempriv sut l'influenza da legislaziuns surordinadas (dretg canonic/inquisiziun da vart da la baselgia catolica resp. la Carolina dal 1532 sco constituziun criminala imperiala).

Legislaziun

La Rezia medievala aveva in dretg da disa che sa basava sin il dretg retic e roman tradi (Lex Romana Curiensis), influenzà a partir dal 9avel tschientaner dal dretg german/francon (Capitula Remedii). Constituziuns en scrit e l'egalitad da dretg eran nunenconusentas ed il dretg da legislaziun era in privilegi dal signur feudal. Cun l'emancipaziun democratica en il temp medieval tardiv han ils vischinadis ed ils cumins dal Grischun decretà agens statuts e tschentaments. Las brevs da federaziun da las singulas Lias reglavan las relaziuns tranter las differentas dretgiras suveranas, la brev da federaziun da la Republica da las Trais Lias dal 1524 ed ils supplements posteriurs quellas tranter las singulas dretgiras, las dretgiras autas e las Lias. Las dietas federalas, la radunanza dal stan ed il Congress pudevan decretar ad referendum e la tschentada da las bandieras, sullevadas al lieu, pudeva ordinar il dretg public impegnativ. Tut las tentativas d'unifitgar il dretg civil e penal da las Trais Lias èn vegnidas rebattidas. L'uschenumnà Urden da malefiz, statuì da las Trais Lias, è entrà en vigur il 1717, sia applicaziun è però restada facultativa.

La brev da federaziun da la Lia Grisca dal 1424 ha cedi a las dretgiras il dretg ed il tribunal criminal (nunappellabel), ella ha dentant decretà il dretg civil e matrimonial impegnativ ed ha sutmess las decisziuns giudizialas correspundentas a sia dretgira d'appellaziun. Il dretg federal da la Lia Grisca è vegni revedi ed amplifitgà pliras giadas en il decurs dals tschientaners (1528, 1590–1617, 1655 e 1713). La Lia da la Chadé n'enconuscheva ni in dretg ni in tribunal federal surordinà. Disputas vegnivan accumuladas per regla d'ina dretgira vischina. La brev da federaziun dal 1367 aveva sulettain il scopo da garantir ils dretgs da la gliעד da la Lia da la Chadé cunter l'arbitrariadad feudala (pra-

Fontaunas da dretg romontschas – Register		
Cuntegn	Artitgels	Index
Tabla da cuntegn		
Introducziun historica		
1. Ligia dalla Casa da Dieus		
a. Status ni Tschentaments da Cumin (vischnauncas giudizialas)		
Bregaglia	Statuts criminals da val Bregaglia. Revidias l'on 1597 (La translaziun en rumantsch da Belva ...	48-59
Surses	Startet e leschas della terra da Surses. 1711, 1770, 1804	62-102
Vaz	Starteett deing ludevell meatz cumeing Vatz. Stirva e Mott (1821)	104-153
Tumliasca	Ils Statuts ner Urdens a Tschentaments dad amadus Cumins numnadameng da Fürstenau ad Ortenstein ...	156-207
Tumliasca	Aspects culturhistoric dalla Tumlias el 18avel tschientaner	208-218
Tumliasca	Bref da partazun d'is 7 vaschinadis d'ig Cumin dad Orthenstein anno 1596, cunfermada 1598	219-225
Tumliasca	Igl «Tractat» da la dargira d'Ortenstein digl on 1779	226-234
b. Fuormas da dertgira e saramentaziun - plaids da cumin		
Surses	Forma de Stant Recht dil creas da Sursess (1738)	238-241
Surses	Fuorma da pigliar aint ena manageda	242-243
Surses	La Fuorma da dar igl saramaint	244
Surses	Fuorma da dar il serramaint dil landamma e oberkeit	245
Surses	Furma da manar igl dretg	246-247
Surses	Norma da dretg criminal digl creas da Sursess (1738)	248-252
Belfort	Fuormas da saramentaziun da mistral, geraus e perdetgas ella dertgira da Belfort dadora 1790, 1841	254-256
Vaz	Fuormas da saramentaziun digl officials digl cumeing da Vaz 1740 e 1844	258-281

Las funtaunas da dretg rumantschas, edidas da la Societad Retorumantscha, èn accessiblas en furma stampada ed online (register).

titgada da l'investg Peter Gelyto). Politicain dominava la Lia da la Chadé (de facto) il stadi episcopal, en dumondas da dretg public era ella però sutmess a quel. Perquai n'existivan ni ina legislaziun ni giurisdicziun surordinadas a las dretgiras ed als vischinadis.

Il 1436 è vegnida fundada la Lia da las Diesch Dretgiras cun l'intent da prevegnir a las consequenzas negativas da la repartiziun feudala imminente suenter la mort dal cont Friedrich VII von Toggenburg. Sco las dretgiras da las duas autras Lias disponivan era quellas da la Lia da las Diesch Dretgiras da la suveranità legislativa nundividida. Era ellas avevan unifitgà il dretg civil e matrimonial (oravant tut a partir dal 1633), ma en dimensiuns blier pli modestas che la Lia Grisca. La Constituziun da mediaziun (1803) aveva cedi al Cussegl grond il dretg da proponer midadas da lescha (dretg d'iniziativa), inziun qua tras l'unificaziun dal dretg grischun. La Constituziun chantunala dal 1854 e sias revisiuns posteriuras han alura extendi ils dretgs legislativs dal pievel ed han reglamentà da nov il dretg da legislaziun.

Adolf Collenberg

Lex Romana Curiensis

La Lex Romana Curiensis è ina registraziun dal dretg vulgar roman occidental da l'emprima mesadad dal 8avel tschientaner, influenzà da concepziuns da dretg franconas sco era d'ulteriuras concepziuns

betg determinablas cleramain. Ella è probablmain il resultat da l'unda culturala visigotic-pirminica en la Currezia, ma senza valur legislativa. La Lex Romana Curiensis è da gronda impurtanza per l'istorgia culturala dal Grischun e dal Vorarlberg. Da trais manuscrits tradids a moda cumpletta èn dus d'origin retic. La derivanza veronaisa dal terz manuscrit sco era dus fragments milanais fan pensar ad in'ulteriura derasaziun en l'Italia dal Nord. La designaziun Lex Romana Curiensis, introducida en il 19avel tschientaner ed istoricamain betg attestada, è equivoeca era dal punct da vista dal cuntegn. La concepziun ed il cuntegn da basa da la Lex Romana Curiensis sa basan cleramain sin la «Lex Romana Visigothorum», relaschada dad Alarich II il 506. In a sa tracta pia betg d'ina creaziun retica, mabain d'ina interpretaziun fallada dal model tras l'elavuratur, quai che demussa cleramain la perdita da las enconuschienschas dal dretg roman. L'idea anteriura, tenor la quala la Lex Romana Curiensis avess da reflectar il dretg vertent da quel temp en la Currezia, sto vegnir considerada sco inexacta sin fundament da cumprovas da faussas interpretaziuns tematicas dal model e da la mancanza da voluntad legislativa da vart da l'elavuratur. Las retschertgas recentas preschentan quasi unanimamain la Lex Romana Curiensis sco recepziun litterara dal dretg roman vulgar occidental che, lunsch davent da tangar la prioritad dal dretg da disa vertent, è sez influenzà ed alterà da quel. En quest regard è ella d'interess spezial per l'istorgia dal dretg.

Jon Peider Arquint

Capitula Remedii

Decret da dretg penal, redigì probablmain da Remedius, uestg da Cuira, en turn l'on 800 e transmess exclusivamain en il codex 722 da la biblioteca claustrala da Son Gagl. In a tracta d'in decret d'interess particular, perquai ch'el reflectescha tranter auter ina gronda diversità da tradiziuns giuridicas. La materia giuridica, reglamentada en ils dutesch chapitels dal text, correspunda – a duas excepziuns – a quella dal Decalog (diesch cumandaments). Ils cuntegns èn damai fitg limitads en cumparegliaziun cun autras funtaunas giuridicas contemporanas. Integronn innovaziuns penals da lur epoca, èn ils Capitula Remedii vegnids considerads ditg a tort sco novella da la Lex Romana Curiensis; ins vegn a stuaier redefinir lur impurtanza.

Jon Peider Arquint

Tschentaments

Ils tschentaments cumpiglian princips giuridics davart il dretg criminal, civil e matrimonial e prescripziuns praticas. Els furman en lur totalità il sistem giuridic

vegnidas sentenziadas, set da quellas èn vegnidas brischadas sin il stgandler. Il pievel ha alura stgatschà ils inquisiturs da la vallada ed ils Artitgels da Glion dal 1526 han scumandà la giurisdicziun ecclesiastica en l'intschess grischun. Il 1542 è quest scumond vegni confermà explicitamain era per las Terras subditas. Cun la reformaziun è l'inquisiziun romana sa drizzada cunter ils protestants (cumbat cunter ils «eretics» reformads) ed è daventada suenter il 1563 era in instrument per imponer las reformas dal Concil da Trent. Las Lias grischunas han pudì impedir l'instituziun d'ina inquisiziun ecclesiastica stabla, ellas han dentant stuì cumbatter permanentamain surpassaments da quest scumond. Bliers Grischuns protestants èn vegnids mulestads, arrestads e deportads en Lombardia, nua ch'els èn vegnids surdads a l'inquisiziun romana ch'ha impraschunà tranter auter commembers da las famiglias da commerziants Pellizzari (da Clavenna), Vertemante e Lumaga (omaduas da Plüer), confiscand lur martganzia. Il 1568 ha l'inquisiziun romana deportà ed il 1569 brischà a Roma il predigtant reformà da Murbegn, Francesco Cellario, ed il 1588 executà a Milaun il predigtant da Mello, Laurentius Soncinus. L'investg da Cuira, Thomas Planta, ha stuì prender posiziun avant la dretgira a Roma a la rinfatscha d'eresia fatga da ses rival Bartholomäus von Salis. Sut il reschim da l'investg milanais Carlo Borromeo ha l'inquisiziun romana cunter il Grischun cuntanschi il 1583 sia culminaziun (e sia sistida) en il Mesauc ed en la Val Calanca, nua ch'ins ha brischà tranter auter diesch persunas vivas e cun la fatscha engiu. Borromeo ha sutminà il scumond da l'inquisiziun romana cun declarar ils process da massa sco process per striegn. La baselgia catolica legitimava l'inquisiziun romana, sa referind al primat da la cardientscha e da Roma en dumondas da la dretg cardientscha.

Adolf Collenberg

Carolina

Ordinaziun da la dretgira criminala decretada da l'imperatur Carl V a la dieta imperiala d'Augsburg dal 1530 ed entrata en vigur a la dieta da Regensburg dal 1532. L'applicaziun da la «Constitutio Criminalis Carolina» è stada minimala en la Lia Grisca (Razén), modesta en la Lia da la Chadé (Ortenstein, Quatter Vitgs, Surses, Engiadina Bassa e Val Müstair), marcanta en la Lia da las Diesch Dretgiras (avugadia austriaca en las Otg Dretgiras. Sia influenza en la pratica è creschida en il 17avel tschientaner (dretg subsidiar), ha predominà en il 18avel tschientaner (codificaziun) ed è svanida en il decurs dal 19avel tschientaner. Tenor Peter Liver ha la Carolina gi consequenzas negativas, malgrà tscherts progress remartgabels sco la substituziun dal talion (princip da vendetta «dent per dent») tras il dretg penal criminal: Sut ses domini «èn la superstitziun ed il dogmatism ecclesiastic savens s'unids [...] cun la crudelità e la direzza dal cumbat cunter la criminalità dal temp medieval tardiv ad ina procedura penala barbarica cun in'arbitrariadad giudiziala en l'inquisiziun ed en la determinaziun dal chasti.» Las dretgiras sa referivan al dretg imperial, oravant tut en cas d'inquisiziuns difficilas, da sentenziar a mort, d'ina mancanza da basa giuridica u da l'applicaziun dal dretg d'isanza. Quest dretg imperial cuntegneva dentant, sper elements da la Carolina, era dretgs ed isanzas pli vegls.

Adolf Collenberg

Rimnada da leschas fundamentals (constituziunalas) da la Veglia Republica (1767).

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.